

**ГРАД КОСТУР (КАСТОРИЯ) В БЪЛГАРСКОТО
СРЕДНОВЕКОВИЕ (ЗА ВОТИВНАТА ЖИВОПИС
НА МИХАИЛ II АСЕН И ИРИНА КОМНИНА
В ЦЪРКВАТА „СВ. АРХАНГЕЛИ МИТРОПОЛИТСКИ“
В КОСТУР)**

**Лъчезар Стоянов,
Цветана Чолова,
Зарко Ждраков**

**THE TOWN OF KOSTUR (KASTORIA) IN THE BULGARIAN
MIDDLE AGES. (ABOUT THE VOTIVE PAINTING
OF MICHAEL II ASEN AND IRENE KOMNENE
AT THE METROPOLITAN CHURCH
OF THE HOLY ARCHANGELS IN KOSTUR)**

**Lachezar Stivanov,
Tsvetana Cholova,
Zarko Zhdrakov**

Abstract: *Over the centuries, the Bulgarians have preserved a stable tradition of regarding their country as consisting of three parts. They called the third part the “Newly joined” and “Lower Bulgaria”. In this part, St. Clement of Ohrid established an important literary centre in Ohrid, and Tsar Samuel turned the city into the capital of the state and into the seat of the Bulgarian Patriarchate.*

After the conquest of Bulgaria in 1018, Emperor Basil II carried out a policy of integration, thus respecting its traditions and peculiarities. From the territory of Samuel’s state, the theme of Bulgaria was formed, and the independent Bulgarian Patriarchate was replaced by the Archdiocese of Ohrid, subordinate to the Patriarch of Constantinople. To emphasize the continuity between them, the title of the head was “Archbishop of entire Bulgaria”, whereas Kostur (Kastoria) as the oldest among its metropolitans, bore the titles of “First Throne of entire Old Bulgaria” and “Exarch of entire Old Bulgaria”. In different versions, these titles were carried by him until the establishment of the Bulgarian Exarchate in 1870.

After the restoration of the Bulgarian state in 1185, the capital Tarnovo became the seat of the new Bulgarian Patriarchate as well. Thus, there were two Bulgarian church institutions existing in parallel. They were often under the influence of various external factors. In Kostur, Irene Komnene expressed her ambition to make her underage son the next Bulgarian tsar. In 1256, he took the name of Michael II Asen and became tsar, and Irene became his regent. Namely because of the title of the Metropolitan of Kostur and his connection with the possessions in the Kostur region, it is logical that the Bulgarian Queen Irene Komnene was depicted in a votive painting on the front wall of the Metropolitan Church.

The Metropolitan Church of the Holy Archangels (Ὁ Ταξιάρχης τῆς Μητροπόλεως) in the town of Kastoria drew the attention of researchers mainly with the images depicted on its western façade. Since A. Orlandos (1937) and I. Duychev's (1943) publication of the inscriptions accompanying the images, which were not well preserved even at that period, the discussion about their identification is still ongoing. It was I. Duychev who pointed out for the first time that the images belonged to the Bulgarian Tsar Michael II Asen and his mother Irene Komnene.

The royal personages are depicted in praying postures at the feet of their patron Archangel Michael south at the entrance of the temple, at the right and left sides of the Archistrategos of the Heavenly host, whereas Archangel Gabriel is painted north of the entrance. The votive painting covers the entire western façade of the church. The portraits are explored in the context of the iconography of the façade decoration. The study throws light on the conceptual design of the artistic painting in connection with the refinement of its dating.

Votive portraits of Michael II Asen and Irene Komnene might have been created during their exile in Kastoria, which explains the absence of the royal insignia. The former Bulgarian ruler found refuge at her brother's in the Epiric despotism, and she ruled the Protothronos of Kastoria, as witnessed by an inscription in Greek seen along her portrait. However, it does not exist anymore and the translation reads: "Irene, ruler of Kastoria".

The portraits reflect not only the humble status of the royals, but also their claim to the succession to the throne in Tarnovo. The portrait of Michael II Asen has a conditional character and does not take into account the age features of a little boy. It rather presents him as a legitimate ruler, a pretender to the throne. The portrait was signed as a propaganda inscription in Greek, which reads: "Michael, son of the great Tsar Asen." The successor to the throne in exile was deprived of the royal dignity and of the privilege of bearing the title of "king of Bulgarians and Greeks" with the insignia of imperial power. Irene Komnene is also represented in accordance with her social status as ruler of Kostur.

The ideological and propaganda conception of the votive paintings on the western facade of the Metropolitan Church in Kastoria sheds light on the political context. The archangels on both sides of the entrance are not only guardians, but also patrons of the temple and the royal persons. The archangels proclaim the good news about the royal power of Michael II Asen, and the incarnation of the King of kings Jesus Christ into the Mother of God and the adoration of him.

Keywords: *Bulgarian Middle Ages; third part of Bulgaria; "Lower Bulgaria"; Kastoria; Metropolitan Church; votive painting; Michael II Asen; Irene Komnene; ideological conception.*

За да може да се даде убедително обяснение на въпроса защо е направена и какво е посланието на вотивната живопис на входа на църквата „Св. Арахангели Митрополитски“ в Костур, трябва да се отговори на три взаимно свързани въпроса: 1. Как и защо е създадена Охридската архиепископия и какво е мястото на Костурската митрополия в нейната структура? 2. Какви са политическите и идейни борби в българското царство през 40-те години на XIII век?

3. Защо именно на входа на митрополитския храм, с какви изразни средства и какво е посланието на вотивното изобразяване на цар Михаил II Асен и царица Ирина Комнина?

* * *

В резултат на Великото преселение на народите през VII век политическата и етническата картина на Балканите е радикално променена. С най-трайни последици е масовото заселване на славяните, образуването на българската държава през 681 г. и синхронното заселване в Битолското поле на прабългарите, водени от Кубер. В резултат на това византийските административни и църковни институции в по-голямата част от полуострова на практика са ликвидирани. Например новосъздадената тема Македония вече обхваща част от Тракия [Коледаров, П. 1985, с. 52–87]. При управлението на хан Пресиян, без да се срещне съпротива, към България са присъединени Централна и Западна Македония, както и териториите около Прилеп и Охрид [История на България 1981, т. II, с. 160]. На новоприсъединената територия българите налагат своите военно-административно устройство и органи на власт. За настоящата статия е важно да отбележим, че е създаден комитат Кутмичевица с главен град Девол, управляван от Котокий. Названието на областта на прабългарски означава ‘новопридобита, новоприсъединена земя’ [Коледаров, П. 1985, с. 50; Произведения на Теофилакт Охридски 1994, гл. XXVII, 53, с. 31; Гюзелев, В. 1969, с. 357–358]. Това оформя устойчиво в съзнанието на българите идеята за триделност на тяхната земя. Първият дял са земите на север от Дунав. Вторият, или „Горна България“, обхваща Мизия, Добруджа и областта Загоре в Тракия, където се създава и запазва до управлението на цар Самуил политическият център на българската държава. Третият дял, или „Долна България“, включва по-голямата част от Македония и Албания¹. По този начин българите си представят света и своето място в него. Очевидното е свързано с движението на ядрото на тяхната държава и промените във времето на нейния териториален обхват – от север на юг и от изток на запад. Така формираната представа на българите за света намира отражение в названията „Горна“ и „Долна“ България и Загоре на юг от Стара планина, както и „новоприсъединена“ – „Стара“ България². Всъщност това определяне почива на следването от тюркските народи на свещените посоки. Според доминиращите в българската държава традиции и представи на първобългарския елит основната посока е север–юг, а в резултат на това почетна е източната страна [Бешевлиев, В. 1981, с. 76]. Като наследство на тюркската традиция е и разделянето на държавата на вътрешно

¹ Според него първият и вторият дял са с разменени места [Коледаров, П. 1985, с. 50].

² Факт е, че в *Именника на българските ханове* единственото летописно сведение е преминаването на Дунав от хан Аспарух и създаването на ново държавно средище, продължител на държавната традиция, наследена от предишните петима ханове [Москов, М. 1988, с. 26–29].

по-автономни части [Коледаров, П. 1985, с. 50]. Най-сетне трябва да се замислим и върху „Стара велика България“ на Кубрат и припознаването като неин наследник на Дунавска България чрез Именника на българските князе.

С приемане на християнството през 864 г. под водачеството на княз Борис I наново започва да се изгражда църковна организация на територията на българската държава. Владетелят запазва политическия контрол при определяне на нейния статут и вътрешна организация, като умело се възползва от конкурентната борба между Рим и Константинопол. През 870 г. българската църква е призната за архиепископия, подчинена на цариградския патриарх. Нейният диоцез е територията на Българското княжество и макар и да не е автокефална (главата ѝ е зависим от патриарха), има пълни права да урежда вътрешното си устройство [Снегаров, Ив. 1924 (1985, 2). Т. I, 4]³. Показателно е, че седалището на българския църковен глава е в столицата на държавата – първо Плиска, а след това и Преслав. Следващата крачка към изграждане на обособена, специфично българска църква е приемането на учениците на Кирил и Методий и ускореното налагане на славянския като нов богослужебен език, който с решенията на Събора от 893 г. се превръща и в официален. Още княз Борис I изгражда два книжовни центъра – в столицата и в Кутмичевица, където за целта сменя областния управител и изпраща там Кирило-Методиевия ученик Климент със специални правомощия. Климент превръща Охрид в средище на своята школа. През 893 г. той е ръкоположен при цар Симеон за „първ епископ на български език“ и по настояване на българския владетел „да надзирава и третия дял от Българското царство“ – т.е. да изпълнява функциите на регионален екзарх заедно с Йоан Екзарх в Преслав [История на България 1981, т. II, с. 231; 254–256; Произведения на Теофилакт Охридски 1994, гл. XX, 62, с. 34]. Несъмнено княз Борис I организира в Долна България втори административен и църковно-просветен център, който цар Симеон доразвива и очевидно се запазва при цар Петър.

Скоро след възкачването си на престола цар Петър подписва 30-годишен договор, въз основа на който Византия официално признава царската му титла, а епископът на Дръстър е провъзгласен за патриарх на българската църква. [История на България 1981, т. II, с. 370].

В резултат на общия упадък на българската държава и двете нападения на руския княз Светослав през 971 г. византийският император Йоан Цимисхи завладява ядрото на българската държава. В съгласие с имперската доктрина той обявява, че Мизия е просто възвърната територия. Затова отнема патриаршеския сан на главата на българската църква и назначава нов, вече само със сан митрополит на Дръстър, подчинен на цариградския патриарх. На пленения български владетел Борис II са отнети символите на царската власт, като на него, на престолонаследника и на други висши сановници са дадени титли

³ Показателно е, че само първият е ръкоположен от цариградския патриарх, а следващите са избирани от Синода на българските епископи. – Вж. [История на България 1981. Т. II, с. 229–230; Събев, Т. 1987 pass].

и звания от йерархията на имперската администрация [**История на България** 1981, т. II, с. 390–396].

Долна България под ръководството на синовете на комит Никола и техните наследници запазва своята независимост в продължение още на 47 години. В условията на непрекъсната война с Византия столицата многократно е премествана, докато накрая цар Самуил окончателно не се установява в Охрид. По тази причина и патриарсите променят своето местопребиваване, докато накрая Охрид също се утвърждава за седалище на патриарха на Българската православна църква [**Снегаров, Ив.** 1924, т. 1, с. 12–15; **Андреев, Й.** 2012 (Самуил, Иван Владислав); **Тъпкова-Заимова, В.** 2009; **Павлов, Пл.** 2014, pass].

Покорилият през 1018 г. толкова трудно България византийски император Василий II Българоубиец проявява по-голяма гъвкавост от предшествениците си при уреждане на новото статукво. Налагайки византийската административна система върху завладените земи, той първо създава тема Паристрион, обхващаща ядрото на българската държава между Дунав, Стара планина и Черно море със седалище Доростол. Явно отчитайки, че за близо 50 години центърът на държавата е пренесен в Долната земя, Василий II включва по-голямата част от нейната територия в тема (катепанат) България със седалище в Скопие [**История на България, т. III** 1982, с. 23]. За да намали съпротивата, той включва голяма част от българската аристокрация във византийската административна система, като на част от нея дори запазва и постове. Налага и специфично законодателство, даващо известни граждански права, и запазва заварената данъчна система. Същата политика провежда и към втория стълб на българската държавност – Българската църква. Императорът сваля патриарх Давид и подчинява Българската църква на цариградския патриарх – архиепископия със седалище в утвърдили се в нов религиозен център Охрид. На негово място Синодът на Охридската архиепископия избира, а той утвърждава за архиепископ българина Йоан. С три хрисовула на негово име Василий II урежда църковната структура, финансовото и правното ѝ положение, като изрично подчертава пряката приемственост между Българската патриаршия и Охридската архиепископия и препотвърждава до голяма степен заварения диоцез, структурата ѝ осигурява нейната финансова стабилност и административна автономия. По този начин се дава църковна и културна автономия на българите в рамките на империята. По-широко погледнато в резултат на цялостната си политика император Василий II на практика изгражда лична уния между българите и империята [**Снегаров, Ив., т. I** 1924 (1985, 2), с. 52–55; **Божилов, Ив.** 2011, с. 75–76].

Особено ярко тази двойствена политика император Василий II следва по отношение на наследника на Българската патриаршия – Охридската архиепископия. От една страна, той я подчинява на Цариградската патриаршия и ѝ отнема централните исторически епископства, като Плисковското и Преславското. С първия хрисовул потвърждава диоцеза ѝ от времето на цар Самуил, с втория изрично препотвърждава териториалния обхват и привилегиите ѝ

от времето на царете Петър и Самуил и недвусмислено многократно я нарича Българска архиепископия. И в трите нейният предстоятел се титулува архиепископ на България. Поради това, че приемствеността между Българската патриаршия и Охридската архиепископия е изрично подчертавана, за нас е от особено значение да разгледаме нейната вътрешна структура. Още в първия хрисовул епископът на Костур се определя като пръв от подвластните на охридския архиепископ и изрично се посочва, че епархията му в миналото е била по-богата и от Охридската, защото очевидно е играела и много по-важна роля. С втория хрисовул на епископа на Дръстър е позволено да има повече парици и клирици от тези на охридския архиепископ, защото по времето на цар Петър е седалище на Българската патриаршия (наречена архиепископия), която впоследствие е пренесена в Охрид. За това има още една причина – тях епископът може да използва не само в градовете на епархията, но и в „другите градове около нея“ [Снегаров, Ив., т. I 1924 (1985, 2), с. 56–57; Грамоти на Василий II, ГИБИ, т. VI 1965, с. 40–41], което подсказва, че той продължава да ръководи останалите извън империята епархии в Отвъддунавска България.

Запазвайки пряката административна и религиозна власт над централното ядро на българската държава и църква⁴, император Василий II със създаването на тема България и на Охридската архиепископия за цяла България всъщност узаконява постигнатата от Западното царство водеща роля на Долна България спрямо останалите две исторически български области. Именно като проява на тази политика във вътрешното устройство символно в Охридската архиепископия, за да се подчертае приемствеността ѝ с Българската патриаршия, костурският епископ се титулува „екзарх на цяла Стара България“, битолският се назовава „екзарх на всичката Горна България“, а струмишкият – „екзарх на българска Македония“ [Коледаров, П. Цит съч., 41–42, 80]. Показателно е, че само епископи от Долна България чисто символично изразяват духовното и църковното единство на българите. Очевидно е и това, че то е продължение на живата и до днес идея за триделността на българската държава⁵ и въведената от цар Симеон практика всеки дял да има свой екзарх.

За нас е от особено значение да обясним защо и как епископът на Костур получава това първенстващо положение в Охридската архиепископия. Когато княз Борис I изпраща презвитер Климент в Кутмичевица, владетелят му подарява три къщи в административния център град Девол [Коледаров, П. 1985, с. 41–42, 80]. Очевидно доста бързо за областта се налага обичайното название – по името на административния център. По времето на цар Самуил град Девол е седалище на митрополит в рамките на Българската патриаршия. В структурата на Охридската архиепископия, начертана с грамотите на Василий II, Деволската митрополия е заличена и е заместена от един от подчинените ѝ

⁴ Въпреки декларациите Преславска, Проватска и Загорска епархия са поставени на подчинение на цариградския патриарх [Снегаров, Ив. 1924 (1985, 2), т. I, с. 61].

⁵ И досега българите смятаме, че нашата етническа територия е съставена от три дяла – Мизия, Тракия и Македония.

костурски епископи, но изрично се изтъква, че той е наследник на предишен, много по-важен статут. Това несъмнено е свързано с дейността на Климент Охридски [Снегаров, Ив., т. I 1924 (1985, 2), с. 23–25]. При окончателното завоюване на България император Василий II заварва в Охрид седалищата и на светската, и на църковната власт. Новосъздадената Охридска архиепископия, въпреки че е обявена за пряк приемник на Българската патриаршия от времето на цар Петър, очевидно влиза в противоречие със създадените от него нови реалности – пренасяне на седалището на Българската църква в Долната земя и новия диоцез на тази църква. По тази причина на чисто символно ниво трябва да са представени епархиите от отнетите области. Именно изпращането по нареждане на владетелите княз Борис и цар Симеон от Плиска и Преслав на Климент и заместилия го Наум като водачи на втория духовен център е пряката връзка между Стара и Новоприсъединена България. Тъй като Преславската патриаршия преднамерено не е спомената, а новото седалище на Българската църква е в изграденото от Климент средище Охрид, на епископа на новосформираната Костурска епархия е отредено символно да представлява властта и ролята на несъществуващите вече централни български държавни и патриаршески институции. Точно това е отразено в първата титулатура на костурския епископ – „първопрестолник на цяла Стара България“. Същевременно този епископ, макар и пръв по достойнство пред останалите, също е подчинен на главата на българската Охридската архиепископия. Абсолютно същите са мотивите за даването и на втората му титулатура „екзарх на цяла Стара България“, като се отчита получената по искане на цар Симеон позиция на екзарх от Климент Охридски и символичното представяне на ролята на несъществуващия вече преславски екзарх.

Титлите, които получават епископите на Битоля и Струмица, символно представят отнетите диоцези в Горна България и тогавашна Македония (дн. Тракия).

Традицията е толкова силна, че дори след закриването на Охридската архиепископия през 1767 г. митрополитът на новообразуваната Охридско-Преспанска епархия продължава да се титулува „екзарх на всички България“ [Иванов, Й. 1986, с. 272].

След смъртта на Василий II изградената от него система на персонална уния между императора и българите постепенно се разрушава. През 1040 г. заварените натурални данъци са заменени с парични, а въстанието на Петър Делян през 1040–1041 г. е повод българските земи да бъдат административно унифицирани и да бъде премахната гражданската автономия [Снегаров, Ив. 1924 (1985, 2), т. I, с. 61]. След смъртта на българина Йоан, който е охридски архиепископ, на този пост се избират само гърци, а гръцкият език се налага като официален и литургичен. Постепенно привилегиите са отнети, а диоцезът на архиепископията е намален. Като проява на общата тенденция към гръцизация е и свързването на създаването на архиепископията с отдавна изчезналата Първа Юстиниана и титулатурата на предстоятеля ѝ става „архиепископ

на Първа Юстиниана и цяла България“ [Снегаров, Ив. 1924, (1985, 2), т. I, с. 80–87; Иванов, Й. 1915 (1986, 2), с. 131–132; Тодоровски, Й. 2019, с. 27–29].

Още с въстанието от 1185–1187 г. братята Петър и Асен си поставят задачата да възстановят българската държава и църквата като преки наследници на тези от Първата българска държава, възникнали и утвърдени в Стара (Горна) България. Затова още в деня на обявяване на въстанието те налагат за архиепископ свещеника Василий, който, от своя страна, коронясва по-възрастния брат Петър за български цар. Петър отстъпва фактическото ръководство на държавата на по-малкия си брат и съвладетел Асен в новата столица Търново и се оттегля в „Петрова земя“, включваща старите столици Плиска и Преслав. Това обаче създава нова ситуация по отношение на църквата – съществуването на две български архиепископии – новосъздадената в Търново и наследника на Българската патриаршия – Охридската архиепископия. Следвайки традицията цялата територия на държавата да се третира като един диоцез, в резултат на нейното разширяване при Асен I и Калоян от гърцизираната Охридска архиепископия са отнети редица епархии [Снегаров, Ив. 1924 (1985, 2), т. I, с. 80–87; 90–91]. Проблемът се задълбочава, когато през 1204 г. третият брат Калоян е коронясан за рекс, а Василий е признат за примас на Българската църква от папата, което българите приемат за признаване на техния царски и патриаршески статут⁶.

Положението на Балканите рязко се променя, когато през 1204 г. Константинопол е превзет и става столица на новосъздадената Латинска империя. Държавите, възникнали върху периферните земи на бившата Византийска империя – Nikeйската империя и Епирското десподство – влизат в остро противоборство, която от тях ще възстанови и наследи империята. В тази борба е въвлечена и църквата. Докато пренесената в Nikeя патриаршия настоява да запази контрола си над Българската архиепископия, то охридският архиепископ, позовавайки се на добавената титулатура „Юстиниана Прима“, отстоява нейната фактическа независимост.

През 1205 и 1206 г. цар Калоян превзема по-голямата част от Македония, вкл. и Охрид⁷. Той не унищожава Охридската архиепископия, но ограничава диоцеза ѝ до този от времето на превземането на града. Успоредно с това той води политика за нейното ребългаризиране и фактическо подчиняване на признатата от папата и считана от него за Българска патриаршия в Търново. Затова в Търново са ръкополагани за епископи българи от диоцеза на Охридската архиепископия, които, от своя страна, ръкополагат българи за клирици в своите епархии [Снегаров, Ив. 1924 (1985, 2), т. I, с. 95; Николова, Б. 1997, с. 201].

След смъртта на цар Калоян (1207 г.) севастократор Стрез се обявява за независим владетел, в чието владение попада и град Охрид и част от епархии-

⁶ Впрочем това го приема като факт и лично засегнатият охридски архиепископ Хоматиан. Вж. [Снегаров, Ив. 1924 (1985, 2), т. I, с. 94, бел. 2; Илиев, И. 2010, с. 88].

⁷ Според Петър Коледаров Костур е превзет през 1204 г. – Вж. [Коледаров, П. 1989, ч. II с. 50].

те на архиепископията. Показателно е, че той подкрепя стремежа на охридския архиепископ за независимост от Търново, защото в това отношение интересите и на двамата съвпадат [Снегаров, Ив. 1924 (1985, 2), т. I, с. 97]. Оттук насетне авторитетът на Охридската архиепископия ще бъде използван като ключов инструмент и аргумент за легитимиране на политически амбиции.

Тъй като Костурската епископия след 1208 г. попада в диоцеза на Цариградската католическа патриаршия, то процесът на българизация, който протича в държавата на Стрез⁸, е спрял.

Нещата претърпяват нов обрат, когато през 1216 г. епирският владетел Теодор Комнин завладява Охрид, Костур и по-голямата част от Македония, а Охридската архиепископия възстановява повечето от загубените си епархии. Новото политическо положение и политическите амбиции поставят остро въпроса за характера на Охридската архиепископия. Поради дълбокото разделение на народността основа между самия клир се създават два лагера – гръцки, воден от костурския епископ, и български, оглавяван от мъгленския епископ. На свикания от Теодор Комнин архиерейски събор в Охрид от 1217–1220 г. се взема компромисно решение по най-важния въпрос – как трябва да се постъпи със „Загорските епископи“ – т.е. наложените от българските власти в Търново. Решено е те да напуснат своите постове, но ръкоположените от тях дякони и поддякони да продължат да служат [Снегаров, Ив., т. I 1924, (1985, 2), с. 128–131]⁹. За нас е важно да отбележим факта, че гледната точка вече е променена – център е вече Югозападна България, а отвъд Стара планина – „Стара България“ вече е „Загоре“.

Заради имперските си амбиции Теодор Комнин подкрепя стремежа на Охридската архиепископия като най-важна църковна институция в неговите земи към фактическа независимост от Никейската патриаршия. Под нейно ръководство се ръкополагат епископи и за западните диоцези на бившата Цариградска патриаршия и така тя придобива господстващо положение в държавата [Снегаров, Ив., т. I 1924 (1985, 2), с. 127–128]. Логично Теодор Комнин пожелава след превземането на Солунското латинско кралство именно охридският архиепископ през 1224 г. да го коронува за император [История на България, т. III 1982, с. 163, договор].

При управлението на цар Иван Асен II България постига своето най-голямо териториално разширение и политическо могъщество и това отново довежда до промени в статута и диоцеза на Охридската архиепископия. След битката при Клокотница през 1230 г. България се разпростира до три морета, а целият диоцез на Охридската архиепископия е изцяло в нейната територия. Тя отново е поставена в подчинено положение на българската Търновска архиепископия. С подписания през 1235 г. договор между България и Никея цар

⁸ По изричното свидетелство на Хоматиан [Снегаров, Ив., т. I 1924 (1985, 2), с. 97].

⁹ От протоколите на събора се вижда, че костурският епископ твърди, че българските царе и патриарси са самозванци. Снегаров, Ив. Цит. съч., с. 132–133.

Иван Асен II постига две стратегически цели – признаване със съборно решение на патриаршеския статут на българската Търновска православна църква, както и царски статут за себе си и за българската държава. В резултат на това Охридската архиепископия въпреки титулатурата си става официално подчинена на Търновската патриаршия и са ѝ отнети южните диоцези в полза на Цариградската патриаршия. Така окончателно се узаконяват две български православни църкви. По-важното е, че с договора цар Иван Асен II довежда до край стремежа на своите предшественици да наложат Търновската патриаршия като пряк наследник на Българската патриаршия на царете Симеон, Петър и Самуил. Това обаче не отговаря нито на историческата истина, нито на каноничното право [Снегаров, Ив., т. I 1924 (1985, 2), с. 150–151].

При наследилия престола през 1241 г. малолетен син на цар Иван Асен II от първата му жена – цар Калиман I, централната власт отслабва, макар България да не претърпява големи териториални загуби. Последната му жена Ирина, дъщеря на пленения и ослепен епирски владетел Теодор Комнин, очевидно губи позиции в Търново и вероятно се оттегля в Южна Македония. Вън от съмнение е, че тя се стреми да види своя син на българския престол. Това става факт, след като в резултат на най-вероятно организирано от нея царевичество малолетният ѝ син е коронясан през 1246 г. като цар Михаил II Асен в Търново. Докато чака и подготвя този момент, Ирина дава израз на тази си амбиция на фасадната стена на костурския епископски катедрален храм „Св. Арахангели“, където са изографисани самата тя и синът ѝ Михаил. Едва ли има по-подходящо място, тъй като исторически и канонично признатите титулатури на епископа на Костур са „първопрестолник на цяла Стара България“ и „екзарх на цяла Стара България“.

* * *

Град Костур (Кастория, дн. в Северна Гърция) е прототронна епархия на Охридската архиепископия [Γεωργιάδου, Αι. 2009, К. II, 2, σ. 27]. След победата на българския цар Иван Асен II над епирския владетел Теодор Комнин през 1230 г. край Клокотница градът преминава в пределите на България. Той е присъединен към България, но попада в земите, управлявани от епирския деспот Мануил II Комнин, зет на българския цар¹⁰. След завръщането на Теодор Комнин в Епир през 1237 г. градът остава във владение на Комниновата династия.

Костурската църква „Свети Архангели Митрополитски“ (ὁ Ταξιάρχης τῆς Μητροπόλεως) в гр. Костур привлича вниманието на изследователите предимно със своите стенописи, образите на архангелите и най-вече на молителите – жена и мъж (юноша), изографисани на нейната западна фасада. От времето

¹⁰ Иван Снегаров дава сведение за костурския архиепископ Константин, споменат в писмо от навпатския митрополит Апокавк, че към 1232 г. Костурската епархия, която е под главенството на Охридската архиепископия (от 1020 г.), е в пределите на Епирското деспотство на Мануил II Комнин [Снегаров, Ив., т. I 1924 (1985, 2), с. 218–219].

на проучването на надписите към изображенията от Анастасиос Орландос (1937) и Иван Дуйчев (1941–1943), които и тогава не са били добре запазени, до днес продължава дискуцията за идентификацията на двете молитвени фигури. Според А. Орландос образите са на „някои принцове от фамилията Асен“. Ив. Дуйчев при тълкуването на стенописа посочва за първи път по-конкретно, че изображенията принадлежат на българския цар Михаил II Асен и неговата майка царица Ирина Комнина.

Дуйчев признава за много лошото състояние на надписа през 1941 г., когато е проучвал църквата: „При двата образа (наляво от главата на мъжа и наляво от главата на жената) се виждат следите от надпис, който сега едва се чете“:

† Δέησις τοῦ δούλου τοῦ θεοῦ Μι. . , μεγάλου βασιλέως .σάνη καὶ. . .“

Иван Дуйчев [Дуйчев, Ив. 1972, с. 315–316; Превод: Дуйчев, Ив. 1944, с. 277], предлага четенето на надписа да се възстанови така:

† Δέησις τοῦ δούλου τοῦ θεοῦ Μι[χαῖλ Ἀσάνη, υἱοῦ τοῦ] μεγάλου βασιλέως [Ἀ]σάνη καὶ [τῆς μητρὸς αὐτοῦ Εἰρήνης Θεωδώρου Κομνηνοῦ].

„Моление на раба божий Михаил Асен, син на великия цар Асен, и на неговата майка Ирина [дъщеря на] Теодор Комнин.“

Дуйчев ползва и публикуван от Анастасиос Орландос [Ορλάνδος, Αναστ. Κ. Βυζαντινὰ μνημεῖα, 1939, р. 105–106] по-стар препис, „направен преди десетина години от костурския учител Х. Караγκούνης, когато надписът е бил още сравнително добре запазен“:

† Δέησις τοῦ δούλου τοῦ θεοῦ Μιχαῖλ Ἀ[σάνη υἱοῦ τοῦ μεγάλου βασιλέως τοῦ Ἀ]σάνη καὶ τῆς μητρὸς [αὐτοῦ] Εἰρήνης Θε[εοδώρου] κυ[ρίας Καστ]ορίας.

„Моление на раба божий Михаил Асен, син на великия цар Асен, и на неговата майка Ирина [дъщеря на] Теодор, господарка на Кастория.“

Ив. Божилов по-късно се съгласява с мнението на Дуйчев, като прави анализ на запазените откъси според публикувания надпис, без да е изследвал църквата, макар че дори да бе направил това, почти изличеният днес надпис едва ли би помогнал [Божилков, Ив. 1995, с. 156]. Той се спира на последните две думи, като не приема четенето на А. Орландос Εἰρήνης Θε[εοδώρου] κυ[ρίας Καστ]ορίας (Ирина Теодор, господарка на Кастория) и на Ив. Дуйчев [Εἰρήνης Θεωδώρου Κομνηνοῦ]. Смята, че във всички случаи след Εἰρήνης би трябвало да стои поне δυνατρός τοῦ Θεωδώρου Κομνηνοῦ. В заключение обаче Ив. Божилов отбелязва, че непълното разчитане на текста не може да има решаващо значение при атрибуцията на двата образа, но е достатъчно да се очертае поне кръгът лица, сред които трябва да се търсят Михаил Асен и Ирина Комнина [Божилков, Ив. 1995, с. 156–157].

Според Ив. Лазаров няма безспорни доказателства за това, че Ирина е в основата на заговор и е отровителка на Калиман I, и за нейното регентство след това. Той смята, че тогава тя не е участвала в управлението на България [Лазаров, Ив. 1984, с. 12–19; Лазаров, Ив. 2002, с. 139–141].

През 1237 г. Ирина Комнина се омъжва за българския цар Иван Асен. Теодор Комнин след освобождаването му от Търново заминава за Солун, при-

дружен от синовете си Йоан и Димитър. Теодор сваля Мануил II Комнин от власт и на негово място поставя по-големия си син Йоан Комнин, който обаче през 1242 г. признава властта на никейския император Йоан III Дука Ватаци. След това владетел на Солун става по-малкият син на Теодор – Димитър Комнин, от 1244 до 1246 г.

Лазаров привежда свидетелство на Георги Акрополит, който описва превземането на Солун през декември 1246 г. от никейския император Йоан III Дука Ватаци. Тогава Ирина Комнина се намира в Солун или отива там, за да се застъпи нейният брат Димитър да не бъде ослепен от императора. Георги Акрополит изрично подчертава, че Йоан Ватаци се отнася с нея като с царица:

„И сестрата на Димитър – Ирина, съпруга на българския цар Асен – застана коленопреклонно, като молеше да не бъде ослепен брат ѝ... Императорът почете Ирина, като отговори на нейното смирение. Щом тя слезе от коня си, и той излезе от своята кола и застана прав до нея. И тъй град Солун се подчини по този начин на император Йоан, или по-скоро на ромеите, защото владетелите му бяха враждебни на ромеите“ [Georgii Acropolitae 1903, p. 72–74; Георги Акрополит 1972, с. 169–173].

Този пасаж показва, че Ирина е възприемана като царица регентка на своя син. Спорен остава и въпросът за участието ѝ в заговора и убийството на малолетния български цар Калиман през август 1246 г., дори и да се е намирала в Солун при превземането града от никейския император Йоан Ватаци през декември същата година. Според Георги Акрополит обвинението в отровителство може да е само слух. Най-вероятно е да е извършено под нейно въздействие от привържениците ѝ от ортодоксалната партия в Търново. Ако приемем, че царица Ирина е била по времето на Коломан (1241–1246) в епирските владения на своя баща, то това по-скоро би потвърдило нейните грижи за църквите там и изографисването ѝ със сина ѝ Михаил II Асен във вотивната сцена на входа на църквата „Св. Архангели Митрополитски“ в Костур.

Иван Божилов сочи, че регентската институция е нова за България, че не е споменато и не е ясно от изворите какво точно е представлявала и какъв е бил нейният състав [Божилов, Ив., Гюзелев, В. 1999; Божилов, Ив. 2017, т. II, с. 375]. Вероятно е възникнала по подражание на Византия, но не е копирана дословно и има паралели и в Първото българско царство. Регент на Петър I или действителен управител след смъртта на цар Симеон става Георги Сурсувул. Той продължава политиката на Симеон срещу Византия и участва в подписването на мирния договор през 927 г. [Гюзелев, В. 2007; Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов 2002, с. 139–143]. През Първото българско царство се спазва също принципът на предаване на властта от баща на първородния син (майорат), както и от брат на брат (сеньорат). Йоан Екзарх посочва в своя „Шестоднев“: *„И при българите по начало по род биват князете, синът заема мястото на бащата и брат на брата; и при хазарите, както сме чували е така...“* [Das Hexaemeron des Exarchen Johannes. Т. I, 1958 (142в); Чолова, Ц. 1985, с. 226]. Това правило важи и при Асеневата династия. При малолетните

синове на Иван Асен II – Калиман I и Михаил II Асен – тази традиция продължава и във Второто българско царство.

Дискусията за идентифициране на живописиста на църквата продължава, като бяха потърсени и други атрибуции на изображенията. Изкуствоведката Таня Велманс, Иван Лазаров и други изследователи поддържат мнението, че стенописът е от XIV в. и образите са на сина на цар Йоан III Асен – Михаил Асен и неговата майка Ирина Палеологина Асенина, дъщеря на Михаил VIII Палеолог [Velmans, T. 1971, p. 124; Лазаров, Ив. 1984 б, с. 12–19; Лазаров, Ив. 1988; Лазаров, Ив. 2002, с. 139–141; Mladjov, I. 2012, p. 490–495]. Това предположение не е подплатено достатъчно с аргументи и не доказва предложената хипотеза, защото за Ирина Палеологина няма нито едно сведение за връзката ѝ с този град. Според Рамон де Мунтанер нейният син Михаил Асен се титулува „цар на България“. Няма никакви сведения, дори косвени, че Ирина Палеологина Асенина и Михаил Асен са пребивавали в Епир. Двата най-ранни изследователи А. Орландос и Ив. Дуйчев с увереност възстановяват в надписа името Теодор, което не може да се отнесе към Ирина Палеологина [Божилков, Ив., т. II 2017, с. 158–159].

Друго тълкуване на този стенопис бе предложено от изкуствоведи и историци. София Калописи-Верти изказва предположението, че стенописът е изписан няколко години по-късно, през 1254/55 г., когато Михаил II Асен завладява определени градове в Македония, и тълкува образа на Михаил II Асен като възрастен [Kalopissi-Verti, S. 1992, p. 95–96]. Това мнение също е спорно [Дракоπούλου, Е. 1997, р. 77–78]. По-подробно тезата за по-късното изписване на стенописа е застъпена от сръбския изкуствовед Гойко Суботич [Суботић, Г. 1998/1999, 93–102]. Тя се приема и от някои български и сръбски учени. Суботич изследва цялостно църквата през 70-те години на миналия век като тема на докторската му дисертация¹¹. Той дава и ново разчитане на надписа:

Δέησις του δού[λ]ου του θ(ε)οῦ Μιχ[αῖλ . . .] υἱου [τ]ου με[γ]αλου βασιλεος [τ]ου Ασани, and κε της σιμβιου αυτου Ανις. . . ω . . .].

„Моление на раба божий Михаил Асен, син на великия цар Асен, и на неговата съпруга Анис...“.

Според Суботич на стенописа не е изобразена царица Ирина Комнина Българска, а съпругата на Михаил Асен II – Анна Ростиславна, дъщеря на деспот Ростислав Михайлович и внучка на унгарския крал Бела IV [Суботић, Г., с. 97–101; Георгиева, С. 1989, 52–56; Павлов, Пл. 2020, 67 и сл.]. Суботич смята, че Кастория е върната в пределите на България по време на кампанията

¹¹ „Репутацията на тази църква през следващите векове се потвърждава от стенописа, изрисуван на западната ѝ фасада, представляващ внушителните фигури на архангелите Михаил и Гавриил, и от портретите на младата царска двойка от краткия период на българското владичество в този край, т.е. цар Михаил Асен и съпругата му Анна, датирани от 1255–1256 г.“ [Subotić, G. 2014, 251] – <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0584-9888/2014/0584-98881451249S.pdf>

на Михаил Асен през 1255 г. срещу Никея и епирските ѝ владения. Михаил Асен се опитва да си възвърне загубените земи и вероятно превзема и Костур, като поръчва изписването на царската двойка в църквата [Суботић, Г., с. 97–98]. Това мнение също е спорно [Дракоπούλου, Е. 1997, р. 77–78]. Добавката накрая на четенето на надписа от Суботич „[κε της σιμβιου αυτου Ανις...]“ не е възможно да се приеме, тъй като нито един от изследователите на стенописа и надписа не е забелязал наличието на букви, правещи възможно това тълкуване.

Представянето на двамата без царски инсигнии не е в полза на атрибуцията на женската фигура с Анна Ростиславна. По време на женитбата си с българския владетел през 1253–1254 г., според Акрополит Анна Ростиславна е била на 13–14 години, докато женският образ от фасадата на църквата в Костур представя жена в по-зряла възраст. За разлика от Ирина Комнина, Анна Ростиславна не е имала никаква връзка с Епир, както и мотив за изписването ѝ във вотивната сцена на западната фасада на църквата, освен като съпруга на българския цар. Независимо от разликите в тълкуването на стенописа, всички изследователи са съгласни, че на него е представен българският цар Михаил II Асен. Спорът е при тълкуването на женския образ, за датата на изографисването и разчитането на надписа.

Можем ли да приемем тълкуването на надписа, че Ирина Комнина е и „*господарка на Костур*“. Решаването на този въпрос зависи много от датирването на стенописните изображения, което засега е твърде несигурно. Тълкуването на образа на Михаил II Асен, представен като 17–18-годишен мъж, гологлав, с къса брада и мустаци, без царски инсигнии, в една от възможните версии препраща датирването към по-късен период – 1253–1256 г., когато той почти изпълва, но не е достигнал още пълнолетие. Присъствието на неговата майка Ирина Комнина води изследователите до извода, че трябва да се съобразят и да предложат по-ранни периоди – по времето на нейното регентство при управлението на Калиман I (1241–1246) или веднага след 1246 г. в началото на царуването на Михаил II.

Регентството на Ирина Комнина започва през 1246 г. и продължава вероятно до 1253–1254 г. След това се споменава като регент севастократор Петър, зет на Иван II Асен и Ирина, който сключва договор с Дубровник през 1253 г. и вероятно заема мястото на Ирина, а тя се оттегля в манастир под името Ксения.

И все пак защо Михаил II Асен е изобразен без царските инсигнии в стенописа в костурската църква, докато са запазени негови монети, на които и двамата с неговата майка са с царските атрибути [Мушмов, Н. 1924, с. 71–73; Мушмов, Н. 1925, с. 185–186]? Друго становище защитава Константин Дочев [Дочев, К 1992, с. 89]. Един от отговорите може да е непълнолетието, което Михаил II Асен изпълва едва в края на управлението си. Въпросът остава отворен и предполага търсения в различни посоки. Той е свързан и с проблема за легитимацията на неговото управление. Михаил II Асен е син от третия (според някои автори от втория) брак на Иван Асен II, доколкото има неяснота в благословите в Синодика.

„На царица Анна, наречена Анисия, и на другата Анна, благочестивата царица на христолюбивия цар Асен, и на Ирина, благочестивата майка на христолюбивия цар Михаил, наречена в монашески образ Ксения – вечна памет [58]“ [Борилов Синодик 2012, 118, с. 296].

Тълкуването за споменатата царица Анна с монашеско име Анисия е в основата на спора за броя на браковете на Иван Асен II – два или три [Павлов, Пл. 2015, с. 357–370; Павлов, Пл. 2020, с. 56–63]. Георги Акрополит споменава за дъщеря на Иван Асен с име Мария, която била от „негова наложница“. По-късно тази дъщеря е дадена за съпруга на брата на Теодор Комнин – Мануил II Комнин, когото Иван Асен оставя като управител на Солун след битката край Клокотница. По-вероятно е Мария да е била дъщеря от редовен брак и с това броят на сключените от Иван Асен бракове стават три.

Възниква въпросът за легитимността на втория (или третия) брак с Ирина Комнина, защото каноните на църквата разрешават един брак и в извънредни случаи се признава и втори. Тези канони важат за всички бракове, не само за владетелските. Особено остър става този въпрос във Византия през IX в. при опита за легализация на четвъртия брак на василевса Лъв VI и неговия малолетен наследник Константин VII, за когото е създадена и титлата „багренороден“ [Острогорски, Г. 1998, с. 347–348]. Тази титла се появява за първи път в България при Михаил II Асен, когато вече е титулуван цар, според Ив. Божилов с пропагандна цел [Божилов, Ив. 2017, с. 376].

Акрополит дава и друг аргумент за нелегитимността на този брак: „След като загуби съпругата си, за която споменах вече в разказа, че е от Унгария – пише Г. Акрополит – Иван Асен се ожени за дъщерята на Теодор Ангел – Ирина, красива и стройна, като пренебрегна родството си с чичо ѝ, който беше женен за дъщеря му“ [Георги Акрополит, 1972, с. 169–173; Лазаров, Ив. 2002, с. 139–143].

В Синодика на православие то се благославят само четири деца на Иван Асен – трите от царица Анна-Мария Маджарска – Калиман, Теодора и Елена, и синът му Михаил от Ирина. Дъщерите от Ирина, както и децата от първата му жена Анна (монахиня Анисия) не се споменават:

„На благоверния цар Калиман и неговия брат Михаил, на Тамара и Елена, благочестивите деца на великия цар Асен – вечна им памет“ [Борилов Синодик, 2012, 114].

Вероятно българският патриарх се е подчинил на волята на българския цар и е признал брака за легитимен, защото Ирина е наречена в Синодика „благочестивата майка на христолюбивия цар Михаил“, но след това спорът отново е възобновен. Михаил II Асен става цар след смъртта на първородния син на Иван Асен II – Калиман I – през 1246 г., но явно легализацията на неговата титла, поради противоречие с църковните канони, отнема повече време. Царската титла на Михаил е атакувана в три посоки – легитимността на брака на Иван Асен II с Ирина Комнина, а Михаил е дете от този брак; той не е първороден, а втори син; властта дотогава във Второто българско царство се

предава по принципа на сеньората (от брат на брата – Петър–Асен–Калоян и братовчед им Борил), като майоратът не е отменян, по силата на който Иван Асен II си възвръща престола. За короната след смъртта на Калиман I има право да претендира и Александър, брат на Иван Асен. Освен това Михаил е малолетен и настойник (регент) става неговата майка – царица Ирина Комнина, която вероятно по време на управлението на Калиман е в Епир (1241–1246 г.), но има и привърженици сред търновските боляри.

Изричното подчертаване на принципа на наследяване по системата на майората е отразено в малкото запазени надписи от времето на Михаил II Асен – Батошевския, където се споменава като наследник на великите царе – дядо и баща Асен: Михаил II Асен „син на великия цар Асен и внук на стария Асен“ [Христов, Хр. 1974, с. 66], както и в надписа край неговия образ от църквата „Св. Архангели Митрополитски“ в Костур. Тези надписи отразяват „вертикалната структура на династията“ – наследяване на престола от баща на син, която цели легитимация на царската титла на Михаил II Асен [Божилков, Ив. 2017 с. 376–377].

* * *

Върху западната фасада на катедралната църква на първопрестолния град Костур „Св. Архангели Митрополитски“ са изобразени българският престолонаследник Михаил Асен и неговата майка Ирина, последната съпруга на цар Йоан II Асен (1218–1241) и дъщеря на византийския император в Епир Теодор Комнин (ок. 1180–1253) и Мария. Царските особи са представени в молитвени пози в нозете на техния покровител Архангел Михаил, южно от входа на храма, респ. от дясната и лявата страна на Архистратега на небесното войнство, докато северно от входа е изписан благовестителят Архангел Гавриил. Вотивната живопис обхваща цялата западна фасада на църквата. Портретите са известни на науката отдавна [Χατζιδάκις, Μ., Σ. Πελεκανίδης 1984, 92–105; Kalopissi Verti, S. 1992], но въпреки подчертания интерес и споровете около тяхната идентификация не са подробно проучени в контекста на иконографската програма на фасадната декорация. Такова едно изследване би хвърлило светлина върху идейния замисъл на вотивната живопис във връзка с прецизирането на нейната датировка.

Църквата „Св. Архангели Митрополитски“ е изградена през IX–X век като базилика в духа на провинциалната строителна традиция на Византия, характерна за Първото българско царство (срв. базиликите в Преслав) [Μουτσόπουλος, Κ. Ν. 1992, 112–201; Мавродинов, Н. 1959]. Нейните стенописи от същото време напомнят за принизения (народностен), провинциален художествен стил в империята, засвидетелстван с преславските керамични икони и глаголическите ръкописи от кръга на Кирило-Методиевата традиция от Солунския край. Върху източната стена на притвора, над входа към наоса, са представени на тронове праотците Авраам с Лазар в скаута между Исаак и Яков от композицията „Лоно Авраамово в Рая“ на Страшния съд. Проповядваната

от светогорските монаси есхатологическа тема е засвидетелствана в църквата „Панагия Халкеон“ [Τσιτουριδου, Α. 1985, 49–55] в Солун от началото на XI век, както и в костницата на Бачковския манастир от XII век, чиито ктитори от фамилията Бакуриани са дарители в Солунско и на Атон в Иверския манастир [Кънчов, В. 1970, 34, 70, 79; Златарски, В. 1927 (2002, 2), 341, 730; Петров, П., В. Гюзелев 1978, 390]. Композицията на Страшния съд в Костурската катедрална църква е сред най-ранните примери във византийското изкуство и отразява хилиаристичната есхатология на епохата.

През IX–X век хилиаристичната есхатология силно влияе върху културата на християнския свят във връзка с очакваното Второ пришествие през 1000 г. от Р.Хр., най-вече в Западна Европа, но намира отражение и в *Продължителя* на Теофан с легендата за покръстването на княз Борис-Михаил (852–889) в годината на кучето – *ετη βεχτι* – 866. Според преданието зограф на име Методий изписал в двореца на княза Страшния съд вместо ловни сцени и уплашеният български княз приел светото Кръщение. В резултат на този акт младият кръстник император Михаил III Пияницата (842–867) върнал на българите областта Загоре, която легитимира царската (кесарска) власт още от времето на Тервел. В кратка версия на легендата от XIV век се споменава, че зографът намерил *подходящо място* за своята живопис и с нея поучил княза за раждането и чудесата на Христос, гроба, възкресението, възнесението и идването на Второто пришествие [Гюзелев, В. 2000, с. 17–19]. Тъй като христорологичният цикъл и Страшният съд се изписват в храм, подходящото място в Плиска би трябвало да е малката дворцова църква със символично поставен кръщелен басейн (писцина) пред прага на наоса, под нозете на изобразявания в притвора Христос от Второто пришествие като свидетел за трикратното отричане на оглашените от Сатаната. За тази дворцова църква с кръщелня пред входа вероятно свидетелства миниатюрата за покръстването на княз Борис-Михаил от монаха Методий в илюстрираната Мадридска хроника на Георги Скилица [Божков, А. 1972]. Харизматичните юдейски имена на българските владетели Михаил „Божествен“ и Симеон „Бог слуша“, а също на Комитопулите – Давид „Възлюбен“, Мойсей „Извлечен из вода“, Аарон „Велико име“ и Самуил „Божие име“ – напомнят за спасението от Ада на ветхозаветните праотци и царе след Христовото Възкресение. В тази група попадат и българските князе от „Именника“, поместени сред асирийските царе и Навуходносор. По всяка вероятност царската ономастична тема е пропагандирана от Константинополската патриаршия и другите източни църкви, докато нехарактерното за византийската владетелска традиция име на цар Петър († 969 г.) насочва към римокатолическата доктрина за приматството на „князът сред апостолите“. Докато цар Петър се отдал на духовните дела за пречистване в края на света, византийците се възползвали и унищожили Първото българско царство.

Борбата за надмощие между Рим и Константинопол засяга и Второто българско царство. Жертви на интригите на униатската и православната партия в Търново стават синовете на цар Иван II Асен (1218–1241) след неговата смърт.

Първата жертва е „детето цар“ Калиман I Асен (1234–1246), интронизиран на седем години като багренороден син от дъщерята на унгарския крал царица Анна-Мария Арпад (1218–1237) [Павлов, П. 2006; Павлов, П. 2020, с. 56–63]. На дванадесетгодишна възраст той е отровен по поръка на втората съпруга на баща му царица Ирина Комнина (1237–1254) със съдействието на болярите от ортодоксалната провизантийска партия, недоволни от неговата безпомощност пред татарите на „Златната орда“, наложили на страната ежегоден данък. Така през 1246 г. българският трон е наследен от сина на „хубавата и стройна“ Ирина, която Иван II Асен обиква „не по-малко, отколкото Антоний Клеопатра“. Търновският патриарх Висарион обаче отказва да благослови съпругеската двойка и царят го осъжда на смърт, а от своя страна униатската църква не признава царската титла на Ирина (напр. в Боянския поменик тя е отбелязана с монашеското ѝ име Ксения) и причислява патриарха към чина на светците. Това означава, че за някои малолетният Михаил II Асен (ок. 1238–1256) е лишен от благодатта на царската власт и неслучайно десет години по-късно е убит от своя братовчед Калиман II, син на царския брат Александър и внук на Иван I Асен. Той е издигнат на трона през 1256 г. от латинофилите, но скоро превес вземат православните поддръжници на Ирина Комнина, още повече, че Калиман не е от царското коляно, а е син на севастократор Александър. Вместо него на трона се възцарява през 1256/57 г. зетят на Ирина Комнина и регент Мичо Асен със съпругата си Мария Асенина, царстващ номинално до към 1263 г. На трона в Търново обаче се налага сроденият с Ирина Асенина Ласкарис болярин от Скопие Константин Тих Асен (1258–1277) [Лазаров, И. 1984, с. 145–155].

Цар Калиман II, син на севастократор Александър, би трябвало да е идентичен със севастократор Калоян, построил и изписал Боянската църква „Св. Никола и св. Пантелеймон“ през 1258/59 г. Затова свидетелства двукратното обявяване на Александър за цар в Боянския поменик и изписването на ктиторския образ първоначално до Царя на царете Исус Христос, а впоследствие през 1263/64 г.¹² до св. Никола, където е представен в тъмна златотъкана далматика и зелен плащ. В неговия частен параклис на горния етаж на храма, до който се стига от двореца по мост, той е изобразен до лечителя св. Пантелеймон, без плащ и със златотъкана червена далматика във връзка с претенциите му за царската багреница. За латинофилските настроения на ктитора свидетелстват западните влияния в живописата на Боянската църква [Грабар, А. 1983, с. 53–59; Ждраков, З. 2010]. Очевидно севастократор Калоян е трябвало да се примири с факта, че не е багренороден, и да се оттегли в бащините си имения в София, а не е убит, както се предполага. Залог за неговото оцеляване е изтъкването на царските портрети на Константин Тих Асен и Ирина Асенина през 1263 г. (посочена от индикта в ктиторския надпис) до константинополския образ на „Христос Халкитис“. Първоначалното изтъкване на ктитора севастократор Калоян (Калиман) пред Христос е обяснимо в контекста на неговите претенции за легитимна царска власт в Търново. Нещо

¹² За годината виж: Velenis, G. 2011.

повече, би могло да се предположи, че севастократор Калиман е интронизиран с бащиното си име Александър, което обяснява второто споменаване на това име и липсата на ктитора севастократор Калоян в Боянския поменик.

Вотивната живопис върху фасадата на катедралната църква „Св. Архангели Митрополитски“ в Костур има пропаганден характер и най-вероятно е създадена в навечерието на подготовения през 1246 г. преврат в Търново. Ирина и Михаил II Асен молят за подкрепа Архистратега на небесното войнство Архангел Михаил за своята политическа авантюра в овладяването на българския трон. Миниатюрните портрети в нозете на Архангела имат условен характер и са дискретни в съответствие с частната молитва, за разлика от монументалните киторски и царски портрети в Бояна, което подвежда някои изследователи да оспорят идентификацията. Образът на Архангел Михаил се свързва с владетелската идеология на Комнините Дука Ангели, приели за покровители безплътните сили, на които посвещават своята гробница в манастира *Христос Пантократор* в Константинопол – срв. също гробничните църкви „Св. Архангели“ на император Йоан Цимисхи († 976) и на Григорий Бакуриани († 1086) в Бачковския манастир. Архистратегът на небесното войнство Архангел Михаил се свързва с българската царска идеология още от 865 г., когато св. цар Борис I Михаил (852–907) приема името на византийския император Михаил III (842–867) и това свято име носи един от неговите внуци, претендент за трона през 929–931 г. В началото на XIII век цар Калоян пренася мощите на св. Михаил Войн от Потука за освещаването на патриаршеската църква „Св. Възнесение Господне“ на Царевец и този акт на възпоменаване на св. цар Борис-Михаил се възприема като възраждане на Българското царство [**Исторически съчинения**, 1983]. След отхвърлянето на унията и възстановяването на Българската православна патриаршия през 1235 г. цар Иван II Асен кръщава новия престолонаследник от Ирина Комнина с името Михаил и в негова чест изгражда царския манастир „Св. Архангели“ в Иваново и кулата в пристанището на Зографския манастир, наречена Михаилов пирг [**Зографски**, Д. 1943]. Името Михаил носи също така синът на цар Константин Тих Асен от Мария Палеологина, племенница на Михаил VIII Палеолог, а също и Михаил Шишман, както и други български владетели от XIV век.

Вотивните портрети на Михаил II Асен и Ирина Комнина са създадени по време на тяхното изгнание в Костур, което обяснява липсата на царските им инсигнии. Бившата българска владетелка получава убежище при своя брат в Епирското деспотство и това предизвиква отцепването без съпротива на българските територии в Македония, дадени като зестра на Иван II Асен. Ирина Комнина управлява пограничния първопрестолен град Костур, за което свидетелства един вече несъществуващ надпис на гръцки език край нейния портрет, който в превод гласи: „*Ирина, господарка на Костур*“.

Портретите отразяват принизения статут на царските особи, но и тяхната претенция за престолонаследията в Търново. В тази връзка портретът на Михаил II Асен има условен характер и не се съобразява с възрастовите белези

на малкото момче, а го представя като легитимен владетел претендент за престола, подобно на Константин VI върху монетите с баща му Лъв Хазар и майка му Ирина. Михаил II е изобразен като мъжествен царски син с къса брада и мустаци, но умаленият ръст спрямо майка му Ирина свидетелства за неговата възраст. Портретът е сигниран с пропаганден надпис на гръцки език, който в превод гласи:

„Михаил, син на великия цар Асен“.

Престолонаследникът в изгнание е лишен от царско достойнство и от привилегиите да носи титлата „цар на българи и гърци“ с инсигниите на императорската власт: корона, скиптр и багреница с лорус. Той е представен като княз с препасан, обагрен бродиран кафтан без ръкави и риза в любимия на куманите тюркски зелен цвят, извезана с вписани в бисерни кръгове орли – символи на императорската власт. Ирина Комнина също е изобразена в съответствие с нейното социално положение като господарка на Костур. Тя носи златна плочеста диадема като крепост, поставена върху бяла кърпа, обвита около шията ѝ по западната мода, разпространена в епохата на Латинската империя (срв. Десислава в Боянската църква). Върху челото ѝ има наниз от два реда бисери, който през косите достига ушите с дискови златни обеци също с бисери. Ирина е облечена с дълга бяла далматика с извезани със злато медальони с флорални мотиви и орли, върху която е наметнат пурпурен плащ с шевици.

Идейно-пропагандният замисъл на вотивната живопис върху западната фасада на катедралната църква в Костур хвърля светлина върху политическия контекст. Архангелите от двете страни на входа са не само негови пазители, но и покровители на храма и на царските особи. Архистратегът на небесното войнство Михаил е представен в бойно облекло с издигнат меч в дясната ръка, а в лявата държи небесна сфера с образа на Христос Емануил (липсва брадата на Вседържителя) вместо обичайния разгънат свитък с назидателен апотропеен текст. Дванадесетгодишният Христос Емануил благославя малолетния претендент за българския трон. Подобна сфера, но с монограма на Христос носи и Архангел Гавриил, облечен с царски одежди и с жезъл в дясната ръка, т.е. налице е контаминация с композицията на „Архангелския събор“, където се изобразява небесната сфера. Архистратегът Михаил е изписан южно от входа във връзка с мястото на мъжете в южната част на наоса, а вестоносецът Гавриил е изобразен северно от входа, т.е. отляво както е при „Благовещението на Богородица“. Архангелът благовестява царската власт на Михаил II Асен, както vyplъщението на Царя на царете Исус Христос в Божията майка и преклонението пред него – срв. Архангелите с царски одежди край Богородица с Младенеца в конхата на олтарната абсида в духа на „Поклонението на влъхвите“. Архангели в царски облекла с небесни сфери са изписани срещу севастократор Калоян до входа на гробничната църква „Св. Пантелеймон“ в Бояна, изписана от зографа Васил през 1259 г. и край образа на цар Иван II Асен в Затрупаната църква на скалния манастир „Св. Архангел Михаил“ в Иваново. Сцената „Архангелски събор“ пропагандира представата за световната власт

на императора. Обученият в придворните ателиета на Константинопол зограф Йоан, ръкоположен за митрополит на Зързе, също изписва Архангелите с небесни сфери от двете страни на входа върху западната стена на наоса на църквата „Св. Андрей“ край Скопие (1388/89). Там сферата на Архангел Гавриил е с образа на Христос Емануил, докато на Михаил е с Богородица и Младенецът, сигниран като „Христос праведен съдия“. Архангелите са облечени в хитони и химатии, за разлика от Иваново, тъй като акцентират не на преклонението на царете пред Вседържителя („Поклонението на влъхвите“), а на Богоявлението сред хората до 12-годишна възраст („Емануил“), и очакван като Праведен съдия в края на света.

Архангелите с небесни сфери в Костурската катедрална църква също се свързват с темата за детството на Исус и раздаването правосъдие. В иконографската програма те насочват към Богородица с Младенеца в люнета над входа, където обичайно се представят покровителите на храма, както и към Ангелите във „Ветхозаветна Троица“ над нея. От двете страни на Божията майка често се изобразяват Архангелите Михаил и Гавриил в царски одежди с жезли и понякога с небесни сфери, както е в абсидата на Боянската църква и на „Панагия Мавриотиса“ в Костур (XII–XIII в.). В митрополитската църква на Костур те са изписани от двете страни на Божията майка с покрити ръце като знак за приемане на Св. Причастие, както е в „Небесната литургия“ в катедралните църкви „Св. София“ в Охрид (в олтара) и „Св. Георги“ в София (в купола) от XI в. Покровите в ръцете на ангелите от „Кръщението“ и „Разпятието“ на Христос също имат евхаристийна символика. В „Кръщението“ те се явяват като префигурация на Св. Причастие преди покръстването и това определя мястото на сцената върху западната фасада на Боянската църква – срв. също в притворите на манастирските църкви в Кремиковци (1492) и Варлаам в Метеорите (1548). В Боянската църква сцената е северно от входа за притвора, а в люнета над входа за наоса е изписана Богородица с Младенеца във връзка с двете сцени от тяхното детство – „Въведението на Богородица“ (северен аркосолий) и „Христос Емануил сред книжниците в храма“ (южен аркосолий). Темата за детството там би могла да изразява инициационното въвеждане на севастократор Калоян („цар Александър“ в Боянския поменик) на трона в Търново. В Костур изображението на Богородица с Младенеца между причастяващите се Архангели и Христос Емануил в небесната сфера на Архангел Михаил се свързват с малолетния престолонаследник Михаил Асен и неговата майка Ирина Комнина. Приемането на изкупителната жертва на Младенеца би могло да се възприеме като своеобразно очистване от вината за отравянето на малолетния цар Коломан във връзка с подготвения преврат в Търново. В този идеен контекст попада и сцената „Ветхозаветна Троица“, изписана над люнета като префигурация на Св. Причастие и образец за благочестивото тържество на Православието срещу пиршеството на отстъпилите проуниати, подкрепили „детето цар“ на унгарката Ана-Мария.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Архивни източници / Archival sources

Борилов Синодик 2012 – Борилов Синодик. Издание и превод Ив. Божилов, А. Тотоманова, Ив. Билярски. София, 2012. [Borilov Sinodik. Izdanie i prevod Iv. Bozhilov, A. Totomanova, Iv. Bilyarski. Sofia, 2012.]

Георги Акрополит 1972 – Георги Акрополит. История. ГИБИ. Т. VIII, София, 1972. Georgii Acropolitae. Historia. Georgii Acropolitae. Opera, rec. A. Heisenberg, Vol. I, Lipsiae, 1903.

Грамоти на Василий II 1965 – Грамоти на Василий II. – ГИБИ, Т. VI. София, 1965. [Gramoti na Vasilij II. – GIBI, T. VI. Sofia, 1956.]

Дуйчев, Ив. 1944 – Иван Дуйчев. Из старата българска книжнина, кн. II. София, 1944. [Ivan Duychev. Iz starata balgarska knizhnina, kn. II. Sofia, 1944.]

Исторически съчинения 1983 – Стара българска литература. Исторически съчинения. Т. 3, София, 1983. [Stara balgarska literatura. Istoricheski sachinenia. T. 3, Sofia, 1983.]

Петров, П., В. Гюзелев 1978 – Петър Петров, Васил Гюзелев. Христоматия по история на България. Т. 1, София, 1978. [Petar Petrov, Vasil Gyuzelev. Hristomatia po istoria na Bulgaria. T. 1, Sofia, 1978.]

Произведения на Теофилакт Охридски 1994 – Произведения на Теофилакт Охридски архиепископ български, отнасящи се до българската история. Подготвени от Илия Г. Илиев. Гръцки извори за българската история (ГИБИ). Т. IX. Ч. 2. София, 1994. [Proizvedenia na Teofilakt Ohridski, arhiepiskop Bulgarski, onasiashti se do bulgarskata istoria. Podgotveni ot Ilija G. Iliev. Grucki izvori za bulgarskata istoria. (GIBI) Tom IX. Chast 2, Sofia, 1994.]

Теодор Скутариот 1972 – Теодор Скутариот. Обзорна хроника. ГИБИ. Т. VIII, София, 1972. Theodori Skutariotae, Compendium Chronicum. Ἀνωνύμου Σύνοψις χρονική, Bibliotheca Graeca medii aevi, ed. Constant. Sathas, Vol. VII, Parisiis, 1894.

Публикации / Publications

Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов 2002 – Йордан Андреев, Иван Лазаров, Пламен Павлов. Кой кой е в Средновековна България. София, 2002. [Yordan Andreev, Ivan Lazarov, Plamen Pavlov. Koy koy e v Srednovekovna Bulgaria. Sofia, 2012.]

Бешевлиев, В. 1981 – Веселин Бешевлиев. Първобългарите. Бит и култура. София, 1981. [Veselin Beshevliev. Purvobalgarite. Bit i kultura. Sofia, 1981.]

Божилов, Ив. 1995 Българите във Византийската империя – Иван Божилов. Българите във Византийската империя. София, 1995. [Ivan Bozhilov. Balgarite vav Vizantiyskata Imperia. Sofia, 1995.]

Божилов, Ив. 2011 – Иван Божилов. Българската архиепископия XI–XII в. Списъкът на българските архиепископи. София, 2011. [Ivan Bozhilov. Balgarskata arhiepiskopia XI–XII vek. Spisakat na balgarskite arhiepiskopi. Sofia, 2011.]

Божилов, Ив. 2017 – Иван Божилов. История на средновековна България. Християнска България. Т. II, София, 2017. [Ivan Bozhilov. Istorია na srednovekovna Bulgaria. Hristianska Bulgaria. T. II, Sofia, 2017.]

Божилов, Ив., В. Гюзелев 1999 – Иван Божилов, Васил Гюзелев. История на средновековна България VII–XIV век. София, 1999. [Ivan Bozhilov, Vasil Gyuzelev. Istorია na srednovekovna Bulgaria VII–XIV vek. Sofia, 1999.]

Божков, А. 1972 – Атанас Божков, Миниатюри от Мадридския ръкопис на Йоан Скилица. София, 1972. [Atanas Bozhkov. Miniaturite ot Madridskia rakopis na Yoan Skilitsa. Sofia, 1972.] – <https://pksh.eu/издания/преславска-книжовна-школа>

Георгиева, С. 1989 – Сашка Георгиева. Дъщерята на Ростислав Михайлович и събитията в България от средата на XIII век. – Исторически преглед, 45/2, 1989, 52–56. [Sashka Georgieva. Dashteriyata na Ristislav Mihaylobich i sabitiata v Bulgaria ot sredata na XIII vek. – Istoricheski pregled, 1989, 52–56.]

Грабар, А. 1983 – Андре Грабар. Отражение на латинския свят в едно изображение от XIII век. Избрани съчинения, I, София, 1983, 53–59. [Andre Grabar. Otrazhenie na latinskia sviat v edno izobrazhenie ot XIII vek. Izbrani sachinenia, I, Sofia, 1983, 53–59.]

Гюзелев, В. 1969 – Васил Гюзелев. Княз Борис Първи. България през втората половина на IX век. София, 1969. [Vasil Gyuzelev. Knyaz Boris Purvi. Balgaria prez vtorata polovina na IX vek. Sofia, 1969.]

Гюзелев, В. 2000 – Васил Гюзелев. Византийски „Разказ как българите станаха християни“ чрез покръстител и зограф“. – В: Преславска книжовна школа, Т. 5, 2000, 15–20. [Vasil Giuzelev. Vizantijsui razkaz “Kak balgarite stanaha hristiani chrez pourastitel zograf”. – V: Praslavska knizhovna shkola, T. 5, 2000, 15–20.]

Гюзелев, В. 2007 – Васил Гюзелев. Кавханите и ичиргу боилите на Българското ханство-царство. Пловдив, 2007. [Vasil Gyuzelev. Kavhanite i ichirguboilite na Balgarskoto hanstvo-tsarstvo. Plovdiv, 2007.]

Дочев, К. 1992 – Константин Дочев. Монети – в парично обръщение в Търново XIV–XII в. Велико Търново, 1992. [Konstantin Dochev. Moneti v parichno obrashtenie v Tarnovo XIV–XII v. Veliko Tarnovo, 1992.]

Дуйчев, Ив. 1972 – Иван Дуйчев. Приноси към историята на Иван Асен II. – Българско средновековие. Проучвания върху политическата и културната история на средновековна България, София, 1972. [Ivan Duychev. Prinosi kam istoriata na Ivan Asen II. – Balgarsko srednovekovie. Prouchvania varhu politicheskata i kulturna istoria na srednovekovna Bulgaria. Sofia, 1972.]

Ждраков, З. 1983 – Зарко Ждраков. За майсторите на Боянската църква от 1259 година. – В: Годишник на катедра Изкуствознание, 1, София, 2010. [Zarko Zhdrakov. Za maistorite na Boyanskata tsarkva. – V: Godishnik na katedra Izkustvoznanie, 1, Sofia, 2010]

Златарски, В. 1927 – Васил Златарски. История на българската държава през средните векове. Т. 1/2, София, 1927 (фототипно издание от 2002). [Vasil Zlatarski. Istoria na balgarskata darzhava prez srednite vekove. T. 1/2, Sofia, 1927 (2002).]

Зографски, Д. 1943 – Димитър Зографски. Света гора. Зограф в миналото и днес. София, 1943. [Dimitar Zografski. Sveta gora v minaloto i dnes. Sofia, 1943.].

Иванов, Й. 1915 (1986, 2) – Йордан Иванов. Българите в Македония. Фототипно издание. София, 1986. [Yordan Ivanov. Balgarite v Makedonia. Fototipno izdanie. Sofia, 1986.]

Илиев, И. 2010 – Илия Илиев. Охридският архиепископ Димитър Хоматиан и българите. София, 2010. [Iliia Iliev. Ohridskiat arhiepiskop Dimitar Homatian i balgarite. Sofia, 2010.]

История на България 1981, Т. 2 – История на България в четиринадесет тома. История на България. Том втори. Първа българска държава, София, 1981. [Istoria na Balgaria v chetirinadeset toma. Istoria na Balgaria. Tom vtori. Parva balgarska durzhava. Sofia, 1981.]

Коледаров, П. 1985 – Петър Коледаров. Името Македония в историческата география. София, 1985. [Petar Koledarov. Imeto Makedonia v istoricheskata geografia. Sofia, 1985.]

Коледаров, П. 1989, Част 2 – Петър Коледаров. Политическа география на средновековната българска държава. Втора част (1186–1396). София: Изд. на БАН, 1989. [Petar Koledarov. Politicheska geografia na srednovekovnata balgarska darzhava. Vtora chast (1186–1396). Sofia, 1989].

Кънчов, В. 1970 – Васил Кънчов. Избрани произведения в два тома, София, 1970. [Vasil Kanchov. Izbrani proizvedenia v dva toma. Sofia, 1970.]

Лазаров, Ив. 1984 а – Иван Лазаров. Междуособици в България през 1256–1257 г. – В: Военноисторически сборник 1, 1984, 145–155. [Ivan Lazarov. Mezhdusobitsi v Bulgaria 1256–1257. – V: Voennoistoricheski sbornik 1, 1984, 145–155.]

Лазаров, Ив. 1984 б. – Иван Лазаров. Управлението на Михаил II и Ирина Комнина (1246–1256). Векове, 1984, № 2, 12–19. [Ivan Lazarov. Upravlenieto na Mihail II Asen i Irina Komnina (1246–1256). – Vekove, 1984, № 2, 12–19.]

Лазаров, Ив. 1988 – Иван Лазаров. Граждански войни и междуособици в България при наследниците на Иван Асен II (1241–1280). Велико Търново, 1988. [Ivan Lazarov. Grazhdanski voyni i mezhdusobitsi v Bulgaria pri nasednitsite na Ivan Asen II (1241–1280), Veliko Tarnovo, 1988.]

Лазаров, Ив. 2002 – Иван Лазаров, Царица Ирина Комнина, съпруга на цар Иван Асен II. – В: Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов. Кой кой е в средновековна България. София, 2002. [Ivan Lazarov. Tsaritsa Irina Komnina, saprugа na tsar Ivan Asen II. – V: Yordan Andreev, Ivan Lazarov, Plamen Pavlov. Koy koy e v srednovekovna Bulgaria. Sofia, 2012.]

Мавродинов, Н. 1959 – Никола Мавродинов. Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство. София, 1959. [Nikola Mavrodinov. Starobalgarskoto izkustvo. Izkustvoto na Parvoto balgarsko tsarstvo. Sofia, 1959].

Москов, М. 1988 – Моско Москов. Именник на българските ханове. (Ново тълкуване). София, 1988. [Mosko Moskov. Imennik na balgarskite hanove. (Novo talkuvane.) Sofia, 1988].

Мушмов, Н. 1924 – Никола Мушмов. Монетите и печатите на българските царе. София, 1924. [Nikola Mushmov. Monetite i pechatite na balgarskite tsare. Sofia, 1924].

Мушмов, Н. 1925 – Никола Мушмов. Една нова сребърна монета на царица Ирина със сина ѝ Михаил. – В: Сборник в чест на В. Златарски. София, 1925, 185–186. [Nikola Mushmov. Edna nova sreburna moneta na carica Irina sas sina i Mihail. – V: Sbornik v chest na V. Zlatarski. Sofia, 1925, 185–186].

Николова, Б. 1997 – Бистра Николова. Устройство и управление на Българската православна църква (IX–XIV в.). София, 1997. [Bistra Nikolova. Ustroistvo i upravlenie na Balgarskata pravoslavna tsarkva (IX–XIV v.). Sofia, 1997].

Острогорски, Г. 1998 – Георги Острогорски. История на византийската държава. София, 1998 [Georgi Ostrogorski. Istorija na vizantiyskata durzhava. Sofia, 1998]

Павлов, Пл. 2006 – Пламен Павлов. Българските царици. Велико Търново, 2006. [Plamen Pavlov. Balgarskite tsaritsi. Veliko Tarnovo, 2006.]

Павлов, Пл. Цар Самуил 2014 – Пламен Павлов. Векът на цар Самуил. София, 2014. [Plamen Pavlov. Vekat na tsar Samuil. Sofia, 2014].

Павлов, Пл. 2015 – Пламен Павлов. Още веднъж за съпругите, дъщерите и „сватбите на Йоан Асен“. – В: Bulgaria Medievalis, 6, 2015, 357–370. [Plamen Pavlov.

Oshte vednazh za saprugite, dashterite i „svatbite na Yoan Asen“. – V: Bulgaria Medievalis, 6, 2015, 357–370.]

Павлов, Пл. 2019 – Пламен Павлов. Българските царици – Владетелки и принцеси. Колекция България – загадки от векове. Т. 10, 2019. [Plamen Pavlov. Balgarskite tsaritsi. Vladetelki i printsesi. Kolektsia Bulgaria – zagadki ot vekovete. Veliko Tarnovo 2006.]

Павлов, Пл. 2020 – Пламен Павлов. „Първите дами“ на средновековна България. София: Българска история, 2020, 56–65. [Plamen Pavlov. „Parvite dami“ na srednovekovna Bulgaria. Sofia: Balgarska istoria, 2020, 56–65.]

Снегаров, Ив. 1924 (1985, 2). Т. I – Иван Снегаров. История на Охридската Архиепископия. Том I. От основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турците. София, 1924 (1985, 2). [Ivan Snegarov. Istorija na Ohridskata arhiepiskopia. Tom I. Ot osnovavaneto i do zavladiavaneto na Balkanskia poluostrov ot turcite. Sofia, 1924 (1985, 2)].

Събев, Т. 1987 – Тодор Събев. Самостояйна народностна църква в средновековна България. София, 1987. [Todor Sabev. Samostoina narodnostna carkva v srednovekovna Bulgaria. Sofia, 1987.]

Суботић, Г. 1998/1999 – Гојко Суботић. Портрет непознате бугарске царице. Зограф, Часопис за средновековну уметност. 27. Филозофски факултет, Институт историји и уметности, Београд, 1998/1999, 93–102. [Gojko Subotich. Portret nepoznate bugarske carice. Zograf, Chasopis za srednovekovnu umetnost. 27. Filozofski fakultet. Institut istorii i umetnosti. Beograd, 1998/1999, 93–102.]

Тодоровски, Й. 2019 – Йосиф Тодоровски. Създаване и развитие на Македонската национална църква (от възникването ѝ до началото на 80-те години XX век). Дисертация. Велико Търново, 2019. [Yosif Todorovski. Sazdavane i razvitie na Make-donskata natsionalna tsarkva (ot vaznikvaneto i do nachaloto na 80-te godini na XX vek). Disertatsia. Beliko Tarnovo, 2019.]

Тъпкова-Заимова, В. 2009 – Василка Тъпкова-Заимова. „Българи родом...“. Комитопулите в изворите и историографската традиция. Велико Търново, 2009. [Vasilka Tapkova-Zaimova “Balgari rodом...” Komitopulite v izvotite i istoriografskata tradicia. Veliko Tarnovo, 2009.]

Христов, Хр. 1974 – Христо Христов. Батошевския надпис. – Археология, 1974, 4. [Hristo Hristov. Batoshevski nadpis. – Arheologia, 1974, 4.]

Чолова, Ц. 1985 – Цветана Чолова. Върховната власт и управлението в средновековната българска държава по времето на Симеон, отразени в „Шестоднев“ на Йоан Екзарх. – В: Известия на института за история, Т. 28, 1985. [Varhovnata vlast i upravlението v srednovekovnata balgarska darzhava po vremeto na Simeon, otrazeni v “Shestodnev” na Yoan Ekzarh. – In: Izvestia na Instituta za istoria, T. 28, 1985.]

Das Hexaameron des Exarhen Johannes. Hrsg. R. Aitzetmuller. T. I–VII, Graz.

Kalopissi-Verti, S. 1992 – Sophia Kalopissi-Verti, Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteen Century Churches of Greece. Wien, 1992, 95–96.

Mladjov, I. 2012 – Ian Mladjov, The children of Ivan Asen II and Eirene Comnene: Contribution to the prosopography of medieval Bulgaria. In: Bulgaria Medievalis, Vol. 3, 2012, p. 490–495.

https://www.academia.edu/3704058/Bulg_Mediaevalis_3

Subotić, G. 2014 – Gojko Subotich. Les compositions votives sur la façade sud de l’église du Taxiarque Michel a Kastoria. Zbornik radova Vizantološkog instituta LI, 2014, 251

<http://www.byzinst-sasa.rs/srp/uploaded/PDF%20izdanja/ZRVI%2051.pdf>

Velenis, G. 2011 – **G. Velenis.** The Medieval Phases of Boyana Church. В: Боянската църква между Изтока и Запада в изкуството на християнска Европа, София, 2011. [V: Boianskata carkva Mezhdu Iztoka i zapada v izkustvoto na hristianska Evropa. Sofia, 2011].

Velmans, T. 1971 – Tania Velmans. Le Portrait dans l'art des Paléologues. – Bibliothèque de l'Institut hellénique d'études byzantines et post-byzantines de Venise, 4, Venise 1971.

Γεωργιάδου, Αι. 2009 – Αικατερίνη Ν. Γεωργιάδου, Μητροπολίτης Καστοριάς (1836–1958). Με βάση τα υπομνήματα εκλογές τους. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης Θεολογική Σχολή, Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, Θεσσαλονίκη, 2009. II, 2, σ. 27.

<http://ikee.lib.auth.gr/record/126353/files/GRI-2011-6556.pdf>

Δρακοπούλου, Ε. 1997 – Ευγενίας Δρακοπούλου. Η πόλη της Καστοριάς στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εοχή (12ος – 16ος αι.) Ιστορία – Τέχνη – Επιγραφές. Αθήνα, 1997, 77–78.

Μουτσόπουλος, Κ. Ν. 1992 – Νικόλαος Κ. Μουτσόπουλος. Εκκλησίες της Καστοριάς 9ος – 11ος Αιώνας. Θεσσαλονίκη 1992, p. 112–201.

Όρλάνδος, Αναστάσιος Κ. Βυζαντινά μνημεία, 1939 – Αναστάσιος Κ. Όρλάνδος, Βυζαντινά μνημεία της Καστοριάς. Αθήνας 1939.

Χατζιδάκης, Μ., Σ. Πελεκανιδης 1984 – Χατζιδάκης, Μ., Σ. Πελεκανιδης, Ψηφιδωτά Τοιχογραφίες, Αθήνα 1984, S. 92–105.

Τσιτουριδου, Α. Η Παναγία των Χαλκεών. Θεσσαλονίκη 1985, 49–55.

20 Руш. Мухом
18.10.2019

ТВЕРСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

Ректору Великотырновского
университета св. Кирилла и Мефодия
Христо Бонджалову

*Уважаемые коллеги!
Уважаемый господин ректор!*

*От имени коллектива Тверского государственного университета
и от себя лично еще раз хочу выразить Вам искренние соболезнования
в связи с утратой Ивана Стоянова.*

*Научная конференция, которую вы проводите, – доказательство
того, что последователи, коллеги и ученики Ивана Стоянова глубоко
чтят его светлую память.*

*Иван Стоянов был человеком с большой буквы, известным ученым
и нашим близким другом. Он стоял у истоков сотрудничества между
Тверским государственным университетом и Великотырновским
университетом св. Кирилла и Мефодия. И вот уже 20 лет наши вузы
связывают многолетние узы дружбы и плодотворная деятельность.
Иван Стоянов всегда способствовал реализации наших совместных
международных проектов, научных исследований, образовательных
программ и совместных изданий.*

*Благодаря его вкладу в развитие отношений между ТвГУ
и Великотырновским университетом, побратимские связи между
нашими городами и университетами крепнут и развиваются
до сих пор.*

*Светлая память и низкий поклон профессору Ивану Стоянову!
А сегодняшней конференции я желаю продуктивной и успешной
работы!*

*С уважением,
и.о. ректора ТвГУ*

М.Н. Скаковская

